

A KUTATÁS HELYSZÍNE ÉS PROBLÉMÁI

A vidék és a falu

Kutatásom helyszíne egy erdélyi kistájegység kevéssé kutatott falva a Kolozsvár, Torda és Enyed városokkal körülhatárolható régióból, amely tulajdonképpen megfeleltethető a történeti Aranyosszéknek¹. A Mezőség és az Erdélyi-érchegység² szomszédsága a helyi kultúra szempontjából legalább annyira fontos, mint az említett városok kulturális és gazdasági szerepe³.

A terepmunka során felgyűlt anyagot a lehető legdiszkrétebben szeretném kezelni, ezért dolgozatomban a falu és a szóba kerülő lakosok valódi neve helyett álneveket fogok használni. A falu neve a dolgozatban Hagymás lesz.

Hagymás nagy falu, több mint 4300 lakosa van. Az 1992-es népszámlálási adatok szerint a lakosság etnikai megoszlása: 3017 román, 1245 magyar, 2 német, 40 cigány és 40 egyéb nemzetiségű. Vallási megoszlásuk: 2818 ortodox, 65 görög katolikus, 106 római katolikus, 616 református, 1 evangélikus, 506 unitárius és 191 egyéb vallású (tapasztalatom szerint neoprotestáns vallások hívei).

A falu a huszadik század második felében két jelentős változásnak volt kitéve: az egyik változási folyamat a kollektivizáció, a másik a migráció. A kollektivizáció jelenségével itt nem szeretnék foglalkozni, hiszen sok más faluhoz hasonlóan zajlott, és a téma szempontjából nincs különösebb jelentősége. A migráció jelenségének is van egy olyan összetevője, ami sok más falura is jellemző: a fiatal lakosságot nagy számban vonzották a környékbeli városok. Szintén hasonló jelenség, hogy 1989 után az elvándoroltak egy kis hányada visszatelepült, és talán százalékban ennél jelentősebb hányada földet megművelni kijár a visszakapott családi földbirtokokra, ezzel egészítve ki megélhetési forrásait.

Az iparosodás és kollektivizáció folyamatával részben összekapcsolódó jelenség a román lakosság jelentős migrációja az Erdélyi-érchegységből városra és városközelbe, ezen belül is az átlagtól elütően magas számban

¹ Aranyosszék mai kultúrájáról, etnográfiai kutatottságáról lásd Keszeg 2004.

² Nyugati-szigethegység (Munții Apuseni).

³ Manapság Enyed kulturális szerepe jórészt elhanyagolható, Tordáé is csökkent, a legjelentősebb hatása Kolozsvárnak van.

Hagymásra. Ennek a migrációnak két hullámát különíthetjük el a statisztikai adatok és a helybeliek emlékezete alapján. Mivel a statisztikai adatokat csak a népszámlálások éveire köthetjük, az itt megjelölendő időintervallumok (1941–1966, 1966–1977) nem fedik tökéletesen a migráció kezdeti és végső éveit, csupán keretként szolgálnak. Körülbelül ezer román etnikumú lakossal nőtt mindkét elvándorlási hullám alatt a falu lakossága (1941-ban 997, 1966-ban 1929, 1977-ben pedig 2986 román lakosa volt a falunak). Ez a migráció jelentős demográfiai változást eredményezett a faluban, átalakította az etnikai arányokat, és – a gazdasági változásokkal karöltve – a falu státushierarchiáját is, megbontva a régi földtulajdonon és a család presztízsén alapuló szimbolikus hatalmi struktúrát. A falu bennszülött (magyar és román) lakosságában egy elveszett aranykorként él a régi világ emléke, és jellemző rájuk egy közös, az újonnan jöttekkel szemben megfogalmazott identitás.

A havasi román lakosság bevándorlásáról nem csupán a népszámlálási adatokból meríthetünk adatokat, hanem a falubeliek elbeszéléseiből is. Emlékeztük alapján szintén két hulláma volt ennek a bevándorlásnak, és a kettő jelentősen elkülönült az alapján, hogy az új lakosok hogyan jutottak házhelyhez: eszerint, akik az első hullámban jöttek, megvették a házhelyet, akik pedig a második hullámban jöttek, ingyen kapták, a politikai hatalom adományaként – önkényesen kiszakítva egy bennszülött gazda kertjéből. Az elvett telekrészért a gazdák semmilyen kárpótlást nem kaptak 1989 előtt.

A bevándorlás – mértéke és mikéntje miatt is – rengeteg feszültséget keltett a falubeliekben. A felgyülemlett negatív érzések és vélekedések számomra a magyar lakosság részéről ismertebbek, de néhány román lakossal való beszélgetés arról győzött meg, hogy ez nem csak az ő sajátjuk.

Mindezt azért tartottam szükségesnek legalább ennyire részletezni, mert később fontos lesz annak megértésében, hogy miért kapcsolódnak bizonyos hiedelmek a román (és ezen belül is a havasi román) lakossághoz és a román–magyar vegyes házasságokhoz⁴.

A szocializmus évtizedeitől eltekintve a falu lakosai számára a fő megélhetési forrást a gazdálkodás, ezen belül is a zöldségtermesztés jelentette⁵. Nagy mennyiségű és sokféle zöldséget értékesítettek a környékbeli piacokon

⁴ A falubeliek közt az egyik legelterjedtebb előítélet, hogy a rontásban a románok hisznek, ők „foglalkoznak” vele, és közülük is leginkább a havasiak.

⁵ Legfontosabb termesztett növényük a hagyma, ezért is adtam a falunak a Hagymás nevet.

és a nagyobb erdélyi vásárokon⁶. Az állattartás főleg családi igényeket elégített ki. A baromfi és sertésenyésztés jelentősebb volt, a szarvasmarha- és lótenyésztés kevésbé. Ez napjainkban még sokkal inkább így van, és a legjelentősebb változás, hogy ökröt már nem tartanak (a régi gazdák esetében még státusszimbólum volt, ma már a traktor az). 1989 előtt a fő megélhetési forrást a gyárak jelentették. A lakosság kisebb hányada a mezőgazdasági termelősövetkezetben dolgozott.

1989 után a gyárak nagy része csődbe ment, és kevés új munkahely létesült. A vidéken általában nagy a munkanélküliség. Ilyen körülmények között természetes, hogy sokan gazdálkodni kezdtek a visszakapott földterületeken. Ez nem jelent könnyű megélhetést, hiszen amellet, hogy nehéz munkával jár, és a zöldségek ára alacsony, mivel mindenki ugyanazt termeszt, a környékbeli piacokon nehéz értékesíteni az árut. A gazdálkodás módszerei és eszközei csak kis mértékben változtak. Mind a növénytermesztés, mind az állattenyésztés terén igen kevés a kísérletező kedv, az újítás (ritka az új növények, új állatok bevezetése).

A faluban kevés a gazdasági vállalkozás (több a kereskedelmi, mint az ipari). 1989 után jellemző az iskolázottság növekedése, jóval gyakoribb a felsőfokú végzettség, mint azelőtt. A migráció nagyvárosokba kevésbé jellemző, inkább külföldre, de az elvándoroltak száma (pl. a környékbeli városokhoz viszonyítva) nem jelentős.

A terepmunka leírása

A dolgozathoz végzett terepmunkám (1997–2001) szerves folytatása a szakdolgozatomhoz végzett gyűjtéseimnek (1992, 1993, 1995), de ezúttal intenzívebb volt és jóval tágabb témakörben végeztem⁷. Másik jelentős különbség, hogy ezúttal a falu egész területéről és lehetőség szerint minél több

⁶ Megvolt a hagyománya annak, hogy ősszel milyen erdélyi nagyvásárokra mentek el: például tövisi, medgyesi, fehérvári. Ezekre a vásárookra nagy mennyiségű hagymát vittek, főleg fonva, mert úgy nagyobb árat lehetett kérni érte. 1989 után ezeknek a vásároknak a jelentősége megszűnt, átalakultak a fogyasztási szokások, az emberek nem vásárolnak már egész télire hagymát, zöldséget.

⁷ Korábban 1992-ben, majd 1999-ben hosszabb ideig ugyanezen a vidéken egy másik faluban is végeztem terepmunkát. Ott gyűjtött anyagomat ebben a dolgozatban csak viszonyítási alapul használom fel. A szerzett tapasztalatok viszont segítettek élesebben látni Hagymás speciális jellegzetességeit.

társadalmi kategóriából választottam beszélgetőpartnereket. Kutatási módszereim: interjúk, kötetlen beszélgetés, megfigyelés. Az interjúkat hangszalagra rögzítettem. Igyekeztem minden beszélgetési helyzetben elérni, hogy zavar nélkül, őszintén nyilatkozzanak az emberek. Kevés fényképet készítettem, és azt is inkább személyes emlékként, illetve dokumentumként, mivel munkámhoz a legfőbb alapot a beszélgetések szolgáltatják: elsősorban nem a rítusok, az aktorok (a mágikus rítust végző személyek) érdekelnek, hanem a gondolkodás, a képzetek, az attitűdök⁸. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a faluról rendelkezem egyfajta bennszülött tudással, tehát mindannak értelmezésében, amit terepmunkám során összegyűjtöttem, régebbi ismereteimre is támaszkodhatok. Számos rontással kapcsolatos történetet nem (vagy nem csak) kutatóként ismertem meg, ez nagymértékben segített annak felmérésében, mennyire releváns társadalmi jelenség a rontás.

A saját társadalom kutatásának⁹ megvannak az előnyei és hátrányai. A helyi mentalitás, szokások, emberek ismerete, rokonsági viszonyok, a beszélt nyelvek, a vallások ismerete stb. rengeteget segített a kutatásban. Témám természete viszont éppen az ismeretség miatt a máshol tapasztalhatóknál is nagyobb gátat jelentett a beszélgetésekben. A hozzám, mint kutatóhoz és témámhoz való viszonyulás alapján a lakosság erősen megoszlott, erről szeretnék még néhány sort írni.

A falubeli családok közt nyilvánvalóan van státushierarchia. A státus kérdésének részletekbe menő tárgyalása e dolgozatban nem lehet célom. Nyilvánvalóan bonyolult kérdés ezen a falun belül is, főleg a huszadik században végbement változások miatt. A falubeli magyarok és általában a bennszülött lakosság körében ma is érzékelhető a régi gazda családok tisztelete (a földtulajdon, vagyon miatt, és a föld megművelésével kapcsolatos tudás, illetve az e téren elért eredmények miatt). Az ilyen alapú presztízs a földek visszaszolgáltatása után érezhetően teret nyert¹⁰. De a helyzetet számos tényező bonyolítja: több havasi származású család földet vásárolt azoktól a magyaroktól, akik különböző oknál fogva eladták; néhány család a szocialista rendszerben szerzett gazdasági és szociális előnyeivel élve jelentős vagyona tette szert, amit most vállalkozásaiban kamatoztat; a kereskedelmi

⁸ Vö. például Dominique Camus kutatásával, ami teljesen másra van kiélezve: a mágikus specialisták, boszorkányok működésére (Camus 2003).

⁹ Az antropológiának külön ágát képezi az utóbbi évtizedekben megjelent saját társadalom-kutatás („anthropology at home”).

¹⁰ Hasonló kérdésekkel kapcsolatban lásd például Verdery 2003.

kisvállalkozások is presztízzsel rendelkeznek; a gyerekek felsőfokú végzettsége és mobilitása is presztízzsel jár. Mindezek figyelembevételével úgy gondolom, nem túlzás alacsony státuszúnak deklarálni olyan személyeket, illetve családokat, akiket a falu lakosai ekként észlelnek, mégpedig úgy tűnik, a következő okoknál fogva: nem rendelkeznek földtulajdonnal, és ha mégis, egy jelentéktelen méretű parcellával, nincs semmiféle gazdasági vállalkozásuk, gyakran munkanélküliek és napszámos munkából és alamizsnából élnek meg, alacsony az iskolázottságuk, rokonsági és baráti viszonyaik csak a hasonló státuszúakkal vannak. Néhány esetben bűncselekmények miatt stigmatizáltak. Nem szeretném viszont azt a képzetet kelteni, hogy a státusz merev fogalom ebben a faluban. Számos apró eltérés észlelhető az általam említett „alacsony státuszúakon”, illetve a „gazdákon” belül is.

A dolgozat szempontjából – információtartalma és személyes élményei miatt – igen jelentős anyagot a faluban alacsony státusszal rendelkező családokban gyűjtöttem (de nem kizárólag). Bizalmukat elnyerve megtudhattam, mennyire fontos számukra a rontás (azaz csináltatás) képzete, mennyire fenntartás nélkül hisznek benne, mint ahogy sok más hiedelemben, és ez egyáltalán nem okoz számukra kognitív disszonanciát, hiszen a tudományos nézetek nagyra ismertek vagy nem relevánsak számukra. Bizonyos értelemben csak az fontos, amit a számukra fontos kapcsolatokban és a számukra fontos tekintélyektől hallanak (ez a tekintély pedig nem ritkán egy ortodox pap, még a magyar lakosok esetében is).

Égész más a viszonyulása a rontás kérdéséhez a régi magyar gazdák leszámazottainak. Ők kezdetben nagyon örülnek az érdeklődésemnek, és nagyon nyitottak, mígcsak ki nem derül, milyen kínosan anakronisztikus témában érdeklődöm, éppen náluk, akik a tudomány ismert és deklaráltan hitt mai álláspontjai szerint elítélik, babonának tekintik mindazt, ami a rontással kapcsolatos, és nagyon jól körvonalázódott előítélettel rendelkeznek arról, hogy ebben a románok hisznek, és főleg *ezek a havasiak* (vagyis a bevándorlottak)¹¹. Ha pedig mindenáron magyarok közt szeretném ezt a témát kutatni, akkor van egy olyan „elmaradottabb” része a magyarságnak, ahol ítéletük szerint siker-

¹¹ Vö. Mauss 2000: 71: „Amikor két civilizáció érintkezésben áll egymással, a mágiát rendszerint a kisebbiknek szokás tulajdonítani. A klasszikus példák közé tartoznak az indiai daszjuk, a finnek és a lappok, akiket a hinduk, illetve a skandinávok gyanúsítottak varázslással. Melanéziában és Afrikában a síkság és a tengerpart civilizáltabb törzsei minden vadonlakó törzset varázslónak tartanak. Mindazok a nomád törzsek, amelyek letelepedett lakosság körében élnek, varázslóknak számítanak: napjainkban ilyenek a cigányok, India számos vándorló kasztja: a kereskedők, a tímárok és a kovácsok.”

rel járhatnék: a székelység. Körükben a néprajznak nincs nagy becsülete, az antropológia ismeretlen fogalom, legfeljebb mint fizikai antropológia ismeretes, és a néprajzon belül is igen silány dolognak számít hiedelmekkel foglalkozni. Ez nem tartozik a kultúra kirakatrészéhez, erre nem lehet büszke az ember, a hiedelmek leplezendő és irtandó tévedések.

A látszat és a nyilatkozatok szintjén tehát a falu ezen rétegében győzött a felvilágosodás. Az emberek büszkéek olvasottságukra és tájékozottságukra, biztosítanak róla, hogy tévét néznek, tudományos felvilágosító műsorokat hallgatnak, cikkeket olvasnak, orvoshoz járnak és gyógyszert szednek stb. Nem úgy, mint a szomszéd román asszony. Emellett egyik fontos érvként az jelenik meg, hogy *református emberek vagyunk* (illetve unitárius), *mértékkel hiszünk, nem túlzottan*: tehát nem bigottan vallásosak és nem „babonások”, nem élnek mágiával.

Mindezek az érvek finom jelzőtáblái egy féltve őrzött státushierarchiának, ami a falu életében nem játszik vitális szerepet, de ennek a rétegnek az identitásában fontos tényező: az önmaguknak tulajdonított szimbolikus magasabbrendűség. Ez a magasabbrendűségi tudat nem csak a tudásra és a vallásosság „tisztaságára” (vagyis a mágiától, okkult dolgoktól való mentességére) terjed ki, hanem a gazdálkodással kapcsolatos tudásra, a lakberendezésre stb., talán az egész kultúrára. A régi, „jó családból való” magyarok egyrészt a „gyenge családoktól”, másrészt „a havasiaktól” különböztetik meg magukat értékrendjük és értékítéleteik révén. Ez az a két csoport, amelyik leginkább „hisz” a rontás lehetőségében – a régi magyar gazda családok lezármazottai szerint.

Másrészt előfordul, hogy a faluban marginális státussal rendelkező román immigránsok magukat városinak érzik, és közlik, hogy itt „városon” (pl. a falu egyik olyan mellékutcájában, amit betelepített béresek házai alkotnak) már nem hisznek ilyen dolgokban. Egy példával szeretnék rávilágítani arra, mennyire a *homlokzat védelméről* van szó (a goffman-i értelemben) ezekben a beszélgetésekben: egy alacsony státuszú öregasszony viskószerű házában voltam, és beszélgettem a nénivel a rontás témájáról, amikor bejött egy kb. negyven éves román szomszédasszony, havasi származású. Szerettük volna, ha belevonhatjuk a beszélgetésbe, az öregasszony is erőfeszítéseket tett a bátorítására, de a szomszéd hajthatatlan volt: azt állította, hogy *itt nálunk, városon, már nem hisz senki ilyesmiben, csak a falvakban és a Havason*. Vagyis egyrészt magát (és egyben minket is) városinak minősített, ami nem felelt meg a valóságnak, másrészt azt állította, hogy csak a Havason, vagyis a közvélemény szerint elmaradottabb vidéken hisznek a rontásban. Ugyanez

a logikája a falu–város megkülönböztetésnek is. Mindez nagyon is megfelel a néprajz előítéleteinek, miszerint a „hiedelmeket” távoli, várostól elszakadt településeken kell keresni, ott is az öreg embereknél¹² (vö. régi antropológiai szóhasználat: „vadak”, „bennszülöttek”. Hagymáson előfordul, hogy „vadak”-nak hívják a bennszülött magyarok a „havasi mokányokat” vagy éppen „szőrös nyelvűek”-nek).

A státushierarchia és a lenézett-rejtegetett tudás kapcsolatának csak egyik összetevője az, hogy miért és kik nem beszélnek a falubeli hagyományhoz tartozó okkult dolgokról. Az érem másik oldala, hogy ugyanazok az emberek, akik a rontásról és más *babonákról*, *hiedelmekről*¹³ nem beszélnek, vagy nem szívesen, nagyon is szívesen beszélnek a hipnózisról és a szuggeszióról (például az ötvenes években a kultúrházban demonstrációkat tartó bűvészeiről, vagy olyan történetekről, amikor egy cigányasszony „meghitmotizált” valakit és tetemes mennyiségű értékes holmival távozott a házából). Szívesen beszélnek továbbá az asztaltáncoltatásról és az ufókról, talán mert az ezekkel kapcsolatos hiedelmek a mai öregek gyermekkorában, illetve az utóbbi évtizedekben újdonságnak számítottak, és így kevesebb kritikával és távolságtartással viszonyulnak hozzájuk. Valószínű, hogy a szuggeszióval, hipnózissal, halál utáni étellel, illetve az élet jelenlétével más bolygón kapcsolatos kérdések jelenléte a magaskultúrában, a tudományos kutatásban szintén befolyásolja azt, hogy a fent említett hiedelmeket másképp kezeli ez a réteg. A róluk való beszéddel ugyanis tájékozottságukról tesznek tanúbizonyságot.

¹² Vö. Argyrou 1993: 257: „The correspondence between divisions with regard to magic and social divisions is not coincidental. As Bourdieu has shown, schemes of perception, appreciation, and action are conditioned by the objective conditions of existence (social class) and one’s particular position in them (sex, age, education). Divisions with regard to magical practices may be construed as one instance of a more general phenomenon – namely, of wider »symbolic struggles« (Bourdieu 1984: 244–256) in which one social class or faction strives to impose its particular worldview on the rest of society and thereby legitimate its social position. The elitist denunciation of magic in Cyprus, I suggest, is such a strategy. A »rational« world devoid of peasant »superstitions« is, apparently, the world of bureaucrats and technocrats, the elite of Cypriot society. By denouncing magic in the name of Western science and rationality, the elitists are in effect denouncing the traditional Cypriot culture and social order in the name of an »imported modernity«; they are seeking to impose the modernist worldview on the whole of Cypriot society and thus legitimate the social position and power that modernity has established for them.” Hagymáson egyrészt a régi elit és az új hatalom közt figyelhetünk meg hasonló szimbolikus harcot, másrészt a bevándorlottak és kibocsátó közegük közt merül fel hasonló probléma.

¹³ Ezeket a fogalmakat a falubeliek használták az általam felvetett témákkal kapcsolatban, így például rontással kapcsolatban is.